

Elżbieta Biłska-Wodecka, Izabela Sołjan

DZIEDZICTWO RELIGIJNE JAKO CZYNNIK ROZWOJU TURYSTYKI NA PRZYKŁADZIE WOJEWÓDZTWA MAŁOPOLSKIEGO

Zarys treści: Przedmiotem rozważań jest dziedzictwo religijne województwa małopolskiego w aspekcie rozwoju turystyki oraz możliwości jego wykorzystania dla potrzeb turystyki. Szczególną uwagę zwrócono na elementy najbardziej atrakcyjne dla turystyki religijnej i kulturowej. Zaprezentowano następujące aspekty dziedzictwa religijnego Krakowa i województwa małopolskiego: ośrodki pielgrzymkowe, drewnianą architekturę sakralną oraz obiekty sakralne związane ze społecznością żydowską.

Słowa kluczowe: dziedzictwo religijne, sanktuaria, architektura sakralna, Kraków, ośrodki chasydyczne, województwo małopolskie.

Key words: religious heritage, sanctuaries, sacred architecture, Kraków, Hasidic centres, Province of Małopolska.

1. Wstęp

Województwo małopolskie jest jednym z najbardziej atrakcyjnych obszarów turystycznych w Polsce. Niewątpliwym wpływ na to mają walory przyrodnicze oraz kulturowe, w znacznym stopniu związane z dziedzictwem religijnym regionu. Dziedzictwo to można rozpatrywać w kilku aspektach, uwzględniając jego walory czysto religijne, historyczne, architektoniczne, kulturowe czy krajobrazowe. Województwo obejmuje tereny pozostające przez wieki w sferze oddziaływania Kościoła Zachodniego oraz Kościoła Wschodniego, po unii brzeskiej greckokatolickiego. Wpływy Kościoła Wschodniego ograniczały się głównie do Łemkowszczyzny, obszaru powstałego

w wyniku wykształcenia się klina ruskiego w Karpatach Zachodnich. Na początku XX w. w Galicji Zachodniej najwięcej grekokatolików rejestrowano w dawnych powiatach: nowosądeckim, grybowski, krośnieńskim, jasielskim i gorlickim (Buzek 1909), a więc na obszarze granicznym dzisiejszych województw małopolskiego i podkarpackiego. Współcześnie w województwie małopolskim zachowało się blisko czterdzieści dawnych cerkwi grekokatolickich, pełniących obecnie różne funkcje.

Dominującym wyznaniem na ziemiach województwa był i jest katolicyzm, administracyjnie tereny te należą do archidiecezji krakowskiej¹. Diecezja krakowska przez wieki była jedną z najlepiej rozwiniętych i najbardziej zaludnionych diecezji Rzeczypospolitej (Kumor 1998). Charakteryzowała się gęstą siecią placówek parafialnych i znaczną liczbą działających tu zakonów. Materialnym świadectwem tego wielowiekowego dziedzictwa są licznie występujące w województwie zabytkowe kościoły i klasztory. Szczególną wartość przedstawiają unikatowe w skali Europy świątynie drewniane, wśród nich cztery wpisane na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Oferta województwa małopolskiego w zakresie turystyki religijnej jest szczególnie bogata. Na tym terenie rejestruje się ponad 100 sanktuariów o różnej sile oddziaływania.

W przeszłości społecznością religijną wyróżniającą się na interesującym nas obszarze była także społeczność żydowska, skupiona przede wszystkim w Krakowie na Kazimierzu, w dolinie Dunajca oraz w większych miastach. W kilkunastu miejscowościach funkcjonowały ośrodki chasydzkie, w tym znane w całej Polsce ośrodki w Nowym Sączu i Bobowej (Gładyś, Górecki 2005). Obecnie widoczny jest wyraźny wzrost zainteresowania kulturą żydowską, postępują prace mające na celu renowację wielu obiektów, m.in. został utworzony szlak chasydzki. Odnotowuje się również reaktywowanie pielgrzymowania samych chasydów.

Wyjątkowe miejsce w regionie zajmuje stolica Małopolski – Kraków, gdzie obserwuje się w ostatnich latach dwa nakładające się na siebie trendy: wzrost popularności dawnych miejsc świętych oraz powstawanie nowych, których ranga stale rośnie. Roli Krakowa w dziedziczeniu turystyki religijnej i kulturowej związanej z dziedzictwem religijnym trudno byłoby dzisiaj nie zauważyć i nie docenić, dlatego temat ten zostanie omówiony w odrębnym podrozdziale.

Pisząc o dziedzictwie religijnym województwa małopolskiego w kontekście dziedzictwa kulturowego, trzeba wspomnieć o miejscach związanych z osobą Jana Pawła II, jednego z największych autorytetów moralnych XX w. Małopolska to mała ojczyzna Karola Wojtyły, przyszłego papieża. Wadowice, miejsce urodzin, dziś znane już niemal w całym świecie, jeszcze w latach 70. XX w. były małym miasteczkiem, niczym szczególnym się nie wyróżniającym. Natomiast w ubiegłym roku, roku śmierci Jana Pawła II, odwiedziło je około miliona osób. Przybywający do Wadowic zwiedzają przede wszystkim miejsca ważne w życiu Karola Wojtyły: jego dom rodzinny oraz bazylikę Ofiarowania NMP, w której był ochrzczony przyszły papież. Biorąc pod uwagę

---

¹ Diecezję krakowską podniesiono do rangi archidiecezji w 1925 r. Obejmuje ona diecezje: krakowską, tarnowską i bielsko-żywiecką. Diecezja tarnowska powstała w 1783 r. z części ziem diecezji krakowskiej. Po 1925 r. weszła w skład archidiecezji krakowskiej.

dużą aktywność najpierw księdza, później biskupa i kardynała Wojtyły w macierzystej diecezji, ślady Jego bytności można znaleźć w wielu miejscach, dlatego podjęto próby wytyczenia licznych szlaków turystycznych. Szlaki te mają nie tylko wymiar religijny. Prowadząc przez górskie okolice mogą być bardzo atrakcyjną formą spędzania wolnego czasu dla szerokiego grona zainteresowanych.

W dalszej części artykułu są bliżej zaprezentowane następujące aspekty dziedzictwa religijnego województwa:

- katolickie sanktuaria i ośrodki pielgrzymkowe,
- drewniana architektura sakralna,
- dziedzictwo religijne Krakowa,
- dziedzictwo religijne związane ze społecznością żydowską i szlak chasydów.

2. Katolickie sanktuaria i ośrodki pielgrzymkowe w województwie małopolskim

W ostatnich kilkudziesięciu latach obserwuje się stale rosnącą popularność turystyki religijnej. W Polsce szczególnie wpływ wywarło na to kilka czynników. W pierwszym rzędzie należy tu wymienić: wybór kardynała Karola Wojtyły na papieża i jego pielgrzymki do Ojczyzny, odzyskanie wolności politycznej i religijnej w 1989 r. oraz powrót do wielu tradycyjnych form pobożności ludowej.

W granicach województwa małopolskiego znajduje się ponad 100 sanktuariów. Są to ośrodki związane z kościołem katolickim, w zdecydowanej większości maryjne. Zasięg międzynarodowy mają: Kraków-Łagiewniki (zostanie omówiony w rozdziale dotyczącym Krakowa), Kalwaria Zebrzydowska i Wadowice. Międzynarodowy wymiar ma również Centrum Świętego Maksymiliana prowadzone przez Siostry Misjonarki Niepokalanej Ojca Kolbego, które powstało na początku lat 90. XX w. na terenie byłego podobozu KL Auschwitz-Aussenkommando Harmense w Harmężach i ma na celu zapewnienie stosownej opieki duszpasterskiej osobom i grupom przybywającym do Centrum. Jest również ośrodkiem kultu św. Maksymiliana.

Kalwaria Zebrzydowska to miejsce wyjątkowe z wielu powodów. Jest to na pewno ważne miejsce pielgrzymkowe o długich, bo sięgających XVII w. tradycjach pątniczych. Od tego czasu pielgrzymi przybywają tu nieprzerwanie, szukając tego, co istotne zarówno na ścieżkach kalwaryjskich, jak i przed cudownym obrazem Matki Bożej. W okresie niewoli narodowej Kalwaria pełniła funkcję głównego sanktuarium nie tylko dla Polaków z wszystkich zaborów, ale i dla innych narodowości monarchii austro-węgierskiej, przede wszystkim Słowaków. Kalwaria to także umiłowane sanktuarium Jana Pawła II, z którym związany był od dziecka. Ojciec Święty dał temu wyraz przybywając tu także jako głowa Kościoła katolickiego. Kalwaria to wspaniały i unikatowy w skali światowej zespół krajobrazowy wpisany w 1999 r., jako jedyne polskie sanktuarium, na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Rocznie w Kalwarii rejestruje się ponad milion pielgrzymów i turystów. Najwięcej gromadzą główne odpusty, podczas których można zobaczyć rzadkie już w Europie misteria: w okresie Wielkiego Postu pasyjne, zaś w sierpniu ceremonie Pogrzebu i Triumfu Maryi. Kilkuwiekowa tradycja misteryjna jest tutaj nadal żywa. Charakter i atmosfera miejsca

sprawiają, że sanktuarium kalwaryjskie należy do ważnych miejsc nie tylko w kulturze polskiej, ale i ogólnoeuropejskiej (Sołjan 2002)

W ostatnim czasie ośrodkiem o znaczeniu międzynarodowym stały się Wadowice, w których przede wszystkim rozwija się kult sługi bożego Jana Pawła II. Należy jednak pamiętać, że rozwija się tu także kult maryjny, skupiony wokół koronowanego obrazu Matki Bożej Nieustającej Pomocy (w bazylice Ofiarowania NMP) oraz kult Matki Bożej Fatimskiej.

Rangę krajową spośród małopolskich sanktuariów posiadają: sanktuarium Krzyża Świętego w Krakowie-Mogile i sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej na Krzeptówkach w Zakopanem. Sanktuarium cystersów w Mogile z początków XIII w. rozwija się wokół cudownego XV-wiecznego krucyfiksu Chrystusa Ukrzyżowanego. Największy rozwój Krzeptówek, ośrodka powstałego na początku lat 50. XX w., nastąpił po wyborze Karola Wojtyły na papieża. Kult Matki Bożej Fatimskiej łączy się tutaj ściśle z osobą Jana Pawła II. Po zamachu na papieża rozpoczęto budowę kościoła MB Fatimskiej, konsekrowanego osobiście przez Jana Pawła II w 1997 r. podczas jego szóstej pielgrzymki do Polski. Bogata działalność duszpasterska opiekunów sanktuarium – księży pallotynów sprawiła – że przybywają tu pielgrzymi z całej Polski, a także liczne grupy ze Słowacji. Rocznie miejsce to odwiedza około miliona pielgrzymów.

Tuchów, Ludźmierz, Wiktorówki, Jamna i Limanowa zaliczane są do sanktuariów o znaczeniu ponadregionalnym. W sanktuarium tuchowskim, głównym sanktuarium diecezji tarnowskiej, kult maryjny rozwinięty jest wokół XVI-wiecznego obrazu Matki Bożej z Dzieciątkiem – Pani Ziemi Tarnowskiej. W 1972 r. zostało ustanowione święto MB Tuchowskiej obchodzone 2 lipca w całej diecezji. Odpust ten gromadzi ponad 100 tys. wiernych i zasięgiem swym znacznie wykracza granice diecezji. Do Tuchowa przybywa 600-800 tys. osób rocznie (Sołjan 2002).

Ludźmierz jest najstarszą polską parafią na Podhalu, założoną w 1234 r. przez wojewodę krakowskiego Teodora Gryfitę. Placówkę powierzono cystersom z Jędrzejowa, którzy przebywali tutaj około 1245 r. Od wieków przedmiotem kultu jest gotycka figura Matki Bożej z Dzieciątkiem zw. Gaździną Podhala. Cechą wyróżniającą Ludźmierz są nadal licznie przybywające tu tradycyjne góralskie pielgrzymki ludowe. Bogatą kulturę i folklor regionu można poznać podczas odbywających się w ośrodku od 1988 r. świąt bacowskich. Kult Królowej Podhala znany jest także poza granicami Polski, zwłaszcza wśród środowisk polonijnych w USA i Kanadzie.

Sanktuarium na Wiktorówkach wyróżnia się pięknym położeniem, kaplica leży na wysokości 1150 m n.p.m, na szlaku turystycznym prowadzącym na Rusinową Polanę. Tutaj w 1860 r. kilkunastoletniej Marysi Murzańskiej miała ukazać się Matka Boża. Na pamiątkę tych wydarzeń wzniesiono niewielką drewnianą kaplicę, w której czczona jest figura Matki Bożej Jaworzyńskiej – Królowej Tatr (Barbaj 1987). Pątnicy i wielu turystów najliczniej przybywają tu w miesiącach letnich, zwłaszcza na odpust sierpniowy (Wniebowzięcia NMP) oraz zimą w noc Bożego Narodzenia i noc sylwestrową.

Znanym ośrodkiem rekolekcyjnym i duszpasterskim młodzieży akademickiej jest Jamna. W 1992 r. dominikanie z Poznania otrzymali od władz gminnych jamneńskie wzgórze i budynek starej szkoły. W rozwój ośrodka osobiście zaangażował się papież Jan Paweł II. W 1998 r. w Rzymie koronował on obraz Matki Bożej Jamneńskiej –

– Matki Niezawodnej Nadziei. Z lotu ptaka papież pobłogosławił Jamną 16 lipca 1999 r. Do tej pory zbudowano tu góralski kościół oraz wioskę dominikańską, do której przybywa młodzież z całej Polski.

Kult Matki Bożej Bolesnej w Limanowej rozwija się od XVII w. Obecny kościół wzniesiony został jako wotum w setną rocznicę Konstytucji 3 maja, w 1991 r. Jan Paweł II nadał mu tytuł bazyliki mniejszej. Największą uroczystością obchodzoną w tym sanktuarium jest odpust wrześniowy w święto MB Bolesnej (15-24 września). Wśród licznych pielgrzymek na uwagę zasługuje organizowana od 1986 r. pielgrzymka Romów. Jest to pielgrzymka piesza, wyruszająca z Łososiny Górnej (około 5 km od Limanowej). Bierze w niej udział kilkaset osób narodowości cygańskiej, głównie z terenów południowej Polski i Słowacji.

Patrząc na rozmieszczenie przestrzenne sanktuariów w Polsce widać wyraźną ich koncentrację w południowej części województwa małopolskiego, w górach (ryc. 1). Można to tłumaczyć tym, że diecezja krakowska należała do najlepiej rozwiniętych i najbogatszych diecezji w Polsce, że szczególnie chętnie lokowano tu zakony, które dawniej wiodły prym w prowadzeniu ośrodków sanktuarijnych, oferując bogatą oprawę liturgiczną i opiekę duszpasterską. Taką lokalizację można też uznać za zwykły przypadek. A można też szukać wytłumaczenia w odwiecznym dążeniu ludzi do poszukiwania pięknego krajobrazu, jakim niewątpliwie wyróżniają się obszary górskie. W teoriach religioznawczych góra zawsze kojarzy się z czymś wysokim, niezwykłym, stanowi odpowiednik góry kosmicznej, jednego z podstawowych elementów porządkowania przestrzeni. Tak więc piękno otoczenia wywiera korzystny wpływ na percepcję danego ośrodka, także ośrodka kultu i dlatego wiele szlaków pątniczych prowadzi przez obszary południowej Małopolski, obejmując chociażby: Wiktorówki, Ludźmierz, Zakopane, Maków Podhalański, Jordanów.

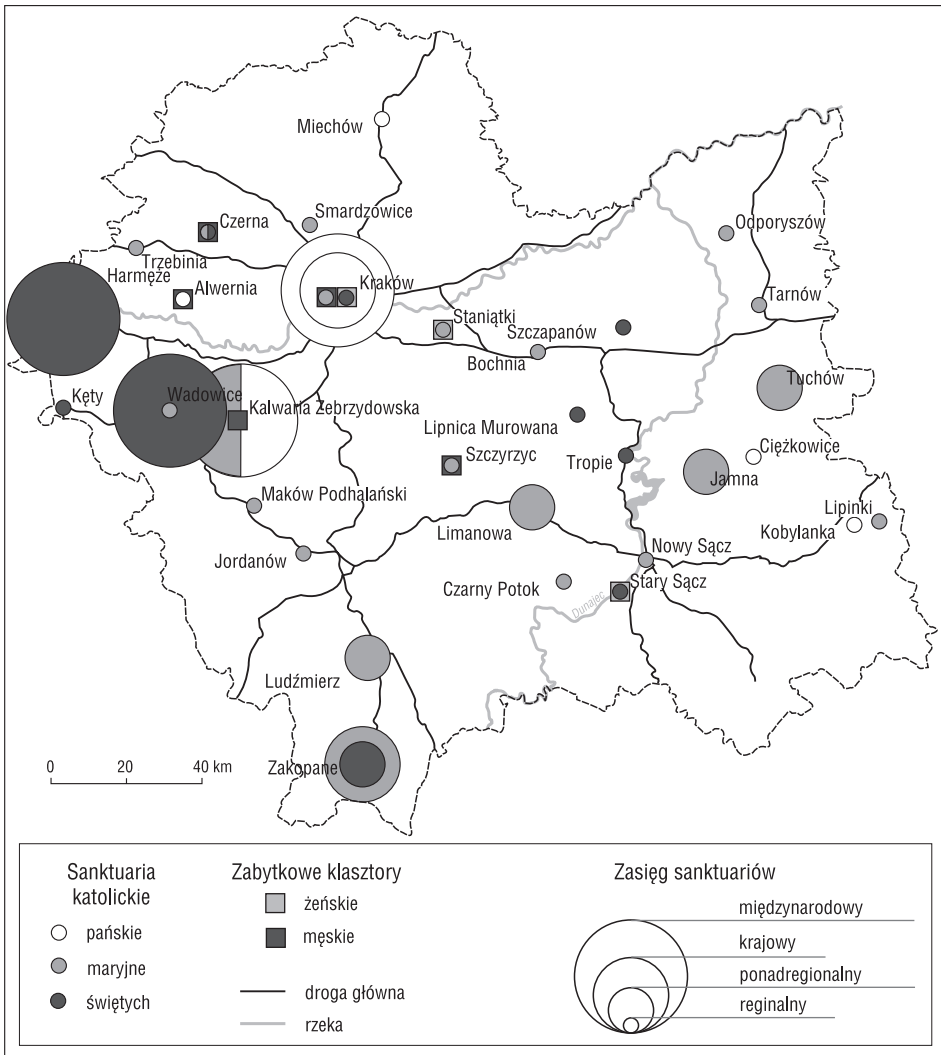
3. Drewniana architektura sakralna

Jednym z elementów decydujących o atrakcyjności turystycznej województwa małopolskiego jest z pewnością występująca tu drewniana architektura sakralna. Wynika to przede wszystkim z dużego nagromadzenia obiektów tego typu, ich wartości architektonicznej i kulturowej oraz pięknego, harmonijnego wkomponowania w miejscowy krajobraz. Dlatego nie jest przesadą stwierdzenie, że drewniane kościołki i cerkwie posiadają unikatową wartość w skali europejskiej i stanowią o dużej atrakcyjności turystycznej województwa. Na omawianym obszarze zachowało się kilkadziesiąt zabytkowych drewnianych kościółków katolickich i ponad trzydzieści dawnych cerkwi greckokatolickich. Kościołki w Dębnie, Lipnicy Murowanej, Sękowej i Binarowej zostały wpisane na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO.

Wśród kościołów drewnianych można wyodrębnić trzy grupy (ryc. 2):

- kościoły gotyckie i nawiązujące do stylu gotyckiego (XV-XVII w.),
- kościoły barokowe (XVIII w.),
- kościoły zróżnicowane stylowo z XIX i XX w.

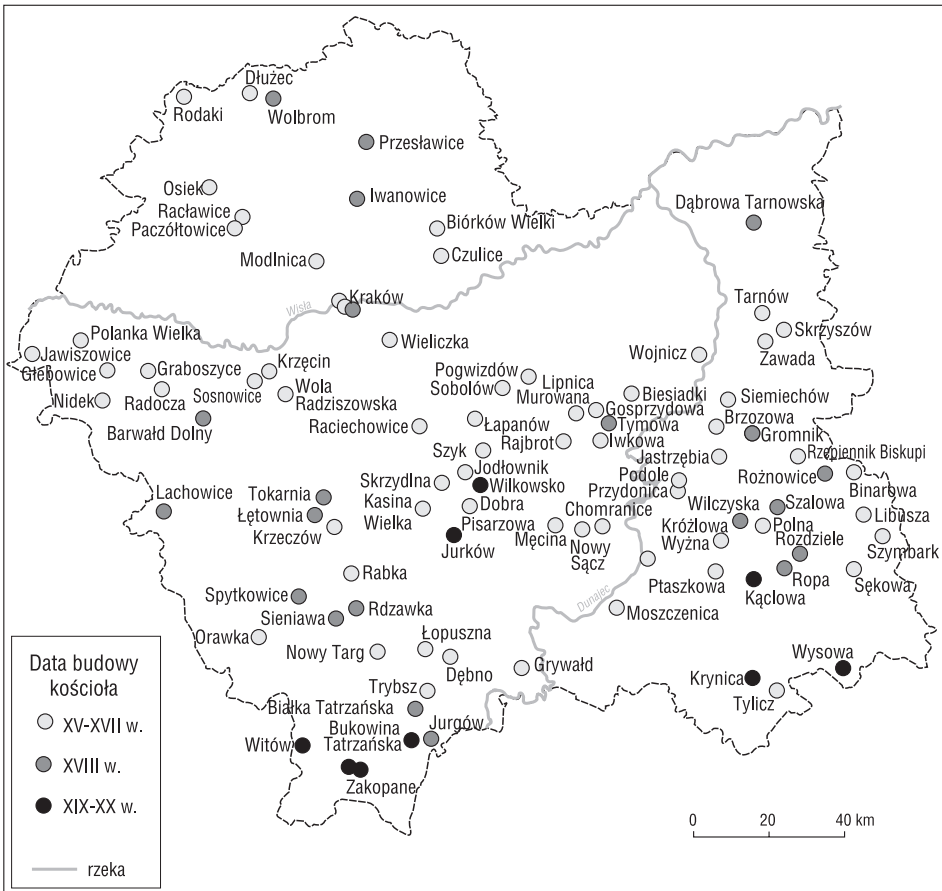
Najliczniejszą grupę stanowią kościoły gotyckie. Najstarsze pochodzą z XV i XVI w. Wznoszono je jako budowle orientowane, bezwieżowe, jednonawowe z węższym

Ryc. 1. Katolickie sanktuaria w województwie małopolskim o zasięgu co najmniej regionalnym
 Figure 1. Roman Catholic sanctuaries in the Province of Małopolska with the range of influence comprising the whole Province as a minimum

Źródło: opracowanie własne.

prezbiterium (często zamkniętym trójbocznie) i przylegającą do niego zakrystią. Okna umieszczano zazwyczaj wyłącznie od strony południowej. Kościół zwieńczony był wysokim i stromym dachem o wspólnej kalenicy. Bardzo rzadko budowano kościoły drewniane o innym układzie architektonicznym, w Małopolsce jest to jedynie trój-

Ryc. 2. Kościoły drewniane w województwie małopolskim

Figure 2. Wooden churches in the Province of Małopolska

Źródło: opracowanie własne.

nawowy kościół św. Bartłomieja należący do opactwa cystersów w Mogile (Kraków) oraz wzniesiony na planie krzyża kościół w Humniskach pod Brzozową (województwo podkarpackie). W XVII w. nastąpiły powolne zmiany w wyglądzie kościołów. Pojawiły się nowe elementy wzbogacające surową dotąd bryłę świątyni, takie jak soboty i wieże; te ostatnie często dobudowywano do istniejących już kościołów (Kornecki 1999). Wszystkie kościółki wpisane na Listę UNESCO reprezentują styl gotycki. Inne gotyckie kościoły i kościoły nawiązujące silnie do tego stylu można podziwiać m.in. w: Graboszycach, Iwkowej (kościół cmentarny), Jastrzębiej, Jodłowniku, Kruźlowej Wyżnej, Rzepienniku Biskupim. W wielu z nich zachowały się cenne rzeźby, krucyfiksy, polichromie (Binarowa, Grywałd, Dębno) oraz charakterystyczne detale ciesielskie.

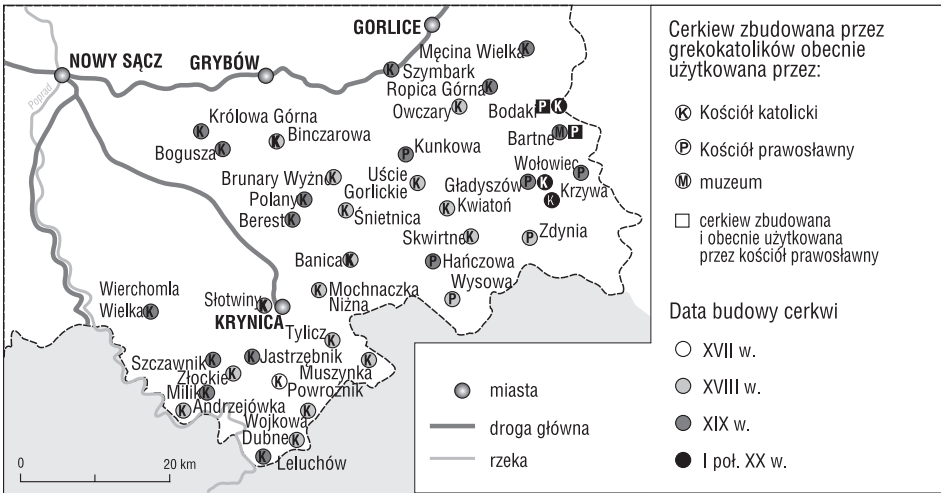
Drewniane kościoły barokowe wzorowane były na barokowych świątyniach murowanych, przy czym osiągnięcie zamierzonych efektów ze względu na rodzaj budulca stanowiło tu znacznie większy problem. Wśród kościołów barokowych, spotykanych w województwie małopolskim, występują zarówno kościoły jednonawowe, jak i coraz popularniejsze w tym czasie świątynie trójnawowe (bazylikowe lub halowe) oraz kościoły wznoszone na planie krzyża greckiego (Skawinki). Najpiękniejszym przykładem kościoła barokowego w interesującym nas regionie jest kościół w Szalowej. Powstał on w latach 1736-1756, jest obiektem trójnawowym bazylikowym z dwuwieżową fasadą. Wzorowany był na krakowskim kościele św. Anny i nawiązuje do koncepcji włoskiego baroku. Zdaniem Korneckiego (1999) stanowi on mistrzowską imitację murowanej świątyni. Ciekawe przykłady architektury barokowej reprezentują również kościoły w Rabce, Skawinkach, Dąbrowie Tarnowskiej (duży kościół bazylikowy, będący przykładem monumentalnej architektury murowanej).

W XIX w. coraz rzadziej budowano kościoły drewniane, ale były one zróżnicowane stylowo. Powstawały najczęściej świątynie jednonawowe, skromne, najczęściej eklektyczne. Z tego okresu pochodzi eklektyczny kościół w Jurkowie koło Limanowej oraz kościoły w Zawoi. Na uwagę zasługują także budowle sakralne, reprezentujące tzw. styl „regionalny”. Należy tu zwłaszcza wspomnieć o „stylu zakopiańskim” i wzniesionej w tym nurcie kaplicy w Jaszczurówce koło Zakopanego, autorstwa Stanisława Ignacego Witkiewicza (Kornecki 1999).

Najstarsze zachowane na terenie województwa drewniane cerkwie pochodzą z XVII w. Budownictwo to rozwijało się nieprzerwanie do czasu drugiej wojny światowej i wiązało się z postępującą akcją osadniczą ludności łemkowskiej (ryc. 3). Od samego początku były to cerkwie greckokatolickie, będące własnością Kościoła unickiego. Tragiczny los Kościoła greckokatolickiego i Łemków w czasie i po drugiej wojnie światowej, odbił się na funkcjonowaniu greckokatolickich obiektów sakralnych. Po wysiedleniu ludności łemkowskiej w ramach akcji Wisła i zdelegalizowaniu Kościoła greckokatolickiego, świątynie unickie w większości przejął kościół katolicki, z czasem zaczęli użytkować je również prawosławni. Stan ten utrzymuje się właściwie do tej pory, bowiem Kościół unicki odzyskał jedynie niewielką część swoich obiektów kultowych. Wpływ na to ma też niewątpliwie obecna struktura wyznaniowa ludności na tych terenach. Po 1956 r. powróciła tu tylko niewielka grupa przesiedleńców, w związku z czym grekokatolików jest teraz nieporównywalnie mniej aniżeli przed wojną.

Małopolskie cerkwie łemkowskie reprezentują typ północno-zachodni. W jego obrębie wyróżnia się dwa podtypy: wariant starszy i wariant młodszy. Do najistotniejszych cech typu północno-zachodniego w wersji starszej należą: trójdzielny układ wnętrza, zawsze z szerszą nawą główną; zróżnicowana wysokość poszczególnych części cerkwi (nawa główna najwyższa); wieża izbicowa z pochyłymi ścianami, uskokowo łamane dachy z równymi uskokami; baniaste zwieńczenia naw i prezbiteriów. W wersji młodszej nawy są często wydłużone, prezbiteria zamknięte trójbocznie, pojawia się zakrystia, uskoki dachów nie są równe lub zanikają, a w ich miejsce wprowadzono dachy namiotowe. Wariant starszy odnosi się do obiektów budowanych w XVII i do lat 70. XVIII w. zaś pod koniec XVIII w. dominuje wariant młodszy (Brykowski 1994).

Ryc. 3. Rozmieszczenie drewnianych cerkwi w województwie małopolskim

Figure 3. The locations of wooden Orthodox churches within the Province of Małopolska

Źródło: opracowanie własne.

Do najcenniejszych zachowanych w województwie małopolskim obiektów cerkiewnych należą cerkwie w: Owczarach, Powroźniku i Kwiatoniu; są to zarazem najstarsze cerkwie na Łemkowszczyźnie. W Powroźniku istniała już w 1604 r., w Owczarach w 1653 r., w Kwiatoniu w połowie XVII w. (Czajkowski 1994). Reprezentują one typ północno-zachodni, wariant starszy. Wszystkie należą obecnie do kościoła rzymskokatolickiego. Cerkwie te wyróżniają się smukłą sylwetką i malowniczym, harmonijnym usytuowaniem w krajobrazie. Świątynie w Owczarach i Kwiatoniu mogą ponadto poszczycić się kompletnym wyposażeniem cerkiewnym, w tym ikonostasami.

Do ciekawych obiektów cerkiewnych należą też cerkwie w Wojkowej, i Wysowej oraz trójkopułowe w Krościenku i w Złockiem. Dawniej cerkwie łemkowskie były z zewnątrz malowane, ślady malowanego fryzu arkadkowego dotąd widoczne są na cerkwiach w Brunarach Wyżnych i Andrzejówce. Podobnie jak w architekturze kościelnej również w architekturze cerkiewnej na początku XX w. pojawiła się tendencja do podkreślania stylu narodowego. Interesujący przykład ukraińskiego stylu narodowego stanowi cerkiew w Bystrem koło Czarnej z 1902 r., wzniesiona na planie zbliżonym do krzyża greckiego i nawiązująca do piatyglawia, wzorca zadnieprzańskiego o pięciu kopułach.

W ramach promocji turystycznej obiektów drewnianych opracowano Małopolski Szlak Architektury Drewnianej. Biegnie on przez tereny województwa małopolskiego i podkarpackiego. Jego długość wynosi ponad 1500 km. Umieszczono na nim 175 najbardziej wartościowych obiektów budownictwa drewnianego, w tym 52 kościoły i 30 cerkwi, położonych w województwie małopolskim.

4. Dziedzictwo religijne Krakowa

Już w średniowieczu Kraków był jednym z najważniejszych religijnych ośrodków w Polsce. Ze względu na istniejące tutaj liczne miejsca święte, związane zarówno z kultem relikwii jak i cudownymi wizerunkami, w przeszłości często nazywany był „drugim Rzymem”. Większość zabytków kultury materialnej oraz duchowej związanych jest z dziedzictwem religijnym miasta. W 2005 r. do Krakowa przybyło ponad 6 mln turystów z kraju i z zagranicy, z czego niemal 2 mln odwiedziło sanktuarium Bożego Miłosierdzia w krakowskich Łagiewnikach. Rozwija się tu kult Bożego Miłosierdzia w formach proponowanych przez siostrę Faustynę² oraz kult samej siostry Faustyny Kowalskiej, kanonizowanej w 2003 r. Do wzrostu popularności ośrodka w ostatnich latach przyczyniło się konsekrowanie przez papieża Jana Pawła II nowej bazyliki oraz ustanowienie Święta Miłosierdzia Bożego w całym Kościele katolickim. Blisko 20% pielgrzymów stanowią obcokrajowcy. W najbliższych latach sanktuarium ma szanse dalszego dynamicznego rozwoju, aktualnie w bazylice trwa budowa kolejnych kaplic tzw. narodowych, umożliwiających odprawianie nabożeństw równocześnie w kilku językach. W fazie realizacji znajduje się też projekt budowy Centrum Jana Pawła II „Nie lękajcie się” na terenach bezpośrednio przylegających do sanktuarium.

Poza Łagiewnikami w Krakowie rejestruje się ponad 20 innych sanktuariów, w większości są to sanktuaria maryjne z koronowanymi wizerunkami Matki Bożej. Przy odpowiedniej promocji mogą one stać się w przyszłości celem pobożnych nawiedzin, chociażby dla grup przybywających docelowo na Łagiewniki i planujących spędzić w Krakowie kilka dni.

W Krakowie zaobserwować można trzy modele zwiedzania miejsc sakralnych:

I model: pielgrzymi przybywający głównie z motywów religijnych, często w zorganizowanych pielgrzymkach, kierują się do ośrodka, będącego celem przyjazdu i spędzają czas na modlitwie, nabożeństwach, ale i zwiedzają dany obiekt.

II model: turyści oglądają tylko przypadkowo wybrane miejsca lub podążają przygotowanymi trasami tematycznymi.

Obecnie w Krakowie jest wyznaczonych 10 tras turystycznych zawierających elementy dziedzictwa religijnego. Są to: Spacer po Kazimierzu „Trasą zabytków żydowskich”, „Trasą św. Stanisława”, Droga Królewska, Trasa Uniwersytecka, Ścieżkami Jana Pawła II, Zabytki żydowskie, Trasa św. Stanisława, Krakowski Szlak Świętych oraz Nowa Huta – Burzliwe dzieje od czasów stalinizmu do „Solidarności” i Trasa nowohucka.

Najwięcej zabytków związanych jest z Kościołem rzymskokatolickim, a największa ich koncentracja występuje w obrębie Starego Miasta. Rangę Krakowa dostrzeżono w 1000 r. podczas zjazdu w Gnieźnie, kiedy to Gniezno zostało podniesione do rangi metropolii, natomiast w Krakowie, Kołobrzegu i Wrocławiu powołano biskupstwa. Bezpośrednią konsekwencją tych wydarzeń był wzrost znaczenia Krakowa, jako

---

² Kult Bożego Miłosierdzia w formach proponowanych przez s. Faustynę obejmuje: kult obrazu „Jezu ufam Tobie”, koronkę do Miłosierdzia Bożego, nabożeństwo w Godzinie Miłosierdzia oraz święto Miłosierdzia Bożego w pierwszą niedzielę po Wielkanocy.

ośrodka władzy kościelnej oraz dynamiczny rozwój budownictwa sakralnego. Obecnie w Krakowie można zwiedzać kościoły zbudowane w różnych okresach historycznych, co na pewno ma znaczący wpływ na atrakcyjność turystyczną miasta. Trzynastowieczny Kraków mógł się już poszczycić prawie trzydziestoma kościołami (Kracik, Ryś 1998). Równocześnie wzrastała ilość zakonów, zarówno męskich jak i żeńskich. Pierwszym opactwem powstałym na terenie diecezji krakowskiej było opactwo benedyktynów w Tyńcu, założone w 1044 r. oraz opactwo cystersów w Mogile (1222 r. lub 1225 r.). Do końca XV w. w Krakowie działało 17 klasztorów m.in: klasztor dominikanów (1222 r.), klasztor franciszkanów (1237 r.), klasztor kanoników regularnych laterańskich (1405 r.), bernardynów (1453 r.).

Pielgrzymki do Krakowa zaczęły rozwijać się już w XII w. Początkowo związane były z kultem św. Floriana. Od połowy XII w. popularny stał się kult św. Stanisława Biskupa, związany z jego męczeńską śmiercią w 1079 r. Głównym ośrodkiem kultu Świętego były Katedra Wawelska oraz Skałka. Od czasów kanonizacji Stanisława przez papieża Innocentego IV w 1253 r. Kraków stał się najważniejszym ośrodkiem kultu religijnego o randze państwowej. Prawdopodobnie XIV w. sięga tradycja pieszych pielgrzymek królów polskich z Wawelu na Skałkę, odbywanych w przeddzień uroczystości koronacyjnych (Jackowski 1995)

Piętnastowieczny Kraków otrzymał nazwę *Felix saeculum Cracoviae* wynikającą z faktu, że w mieście żyło i działało sześć osób zmarłych w opinii świętości: Jan Kanty, Izajasz Boner, Michał Giedroyc, Świętosław zwany Milczącym, Szymon z Lipnicy, Stanisław Kazimierczyk. Liczni pielgrzymi wędrowali też do miejsc związanych z kultem św. Jacka Odrowąża (kościół oo. dominikanów), Salomei (kościół oo. franciszkanów) i św. Jadwigi Królowej (Katedra Wawelska) (Witkowska 1984).

Dziedzictwo religijne, a zarazem narodowe, stanowi też istotę dzisiejszego Krakowa. Zwiedzanie istniejących tu od wieków kościołów i klasztorów to wspaniała lekcja historii Polski i Europy. Wystarczy wymienić chociażby Katedrę Wawelską, w której spoczywają polscy królowie i władcy oraz inni zasłużeni Polacy. Nie można poznać Krakowa nie poznając jego obiektów sakralnych, które na przestrzeni wieków pełniły znaczącą w skali kraju rolę. Kościoły krakowskie to także skarbnica wielu dzieł sztuki architektonicznej, rzeźbiarskiej czy malarskiej. Tyniec, Bielany, Ołtarz Wita Stwosza, witraże Wyspiańskiego to tylko sztandarowe przykłady, które można mnożyć. Kraków jest ważnym ośrodkiem ruchu pielgrzymkowego. Wprawdzie wiele dawnych miejsc pątniczych straciło swe znaczenie (np. Kościół na Piasku, kościół dominikanów z grobem św. Jacka), ale stale pojawiają się nowe. Oprócz sanktuarium w Łagiewnikach, rozwija się sanktuarium św. Brata Alberta, kult bł. Anieli Salawy w kościele oo. franciszkanów, nadal licznie pielgrzymuje się do Mogiły. Wspomnieć należy też o wędrownkach religijnych „Szlakiem Jana Pawła II”.

W ostatnich latach w szeroko pojętej turystyce coraz większą rolę pełni Nowa Huta, klasyczny już dziś przykład socjalistycznego miasta. Decyzja o budowie Nowej Huty na terenach podkrakowskich wsi: Mogiła, Czyżyny, Pleszów, Bieńczyce i Krzesławice zapadła 21 lutego 1949 r. Już 28 lipca 1949 r. przystąpiono do prac wstępnych, a 22 lipca 1953 r. huta rozpoczęła produkcję. Nową Hutę włączono w granice administracyjne Krakowa w 1951 r. Nieodłącznym elementem rządów komunistycznych była

walka z religią. Założeniem był brak przestrzeni sakralnej w mieście socjalistycznym, co było konsekwentnie realizowane w pierwszym planie urbanistycznym Nowej Huty. Mieszkańcy socjalistycznego miasta mieli odmienny pogląd na własne potrzeby, a starania o budowę kościoła podejmowali od początku istnienia Nowej Huty. Nowa Huta jest swego rodzaju dowodem na istnienie paradoksów; miała być miastem, bez Boga, a właśnie obiekty sakralne stały się dziś jej wizytówką i symbolem. Najsilniejszy rozwój budownictwa sakralnego nastąpił tu jeszcze w okresie komunizmu, w latach 70. i 80. XX w. Powstało wtedy 8 nowych kościołów, rozpoczęto budowę kilku innych. Obecnie na terenie Nowej Huty znajduje się 16 kościołów. Najbardziej znanymi nowohuckimi świątyniami są: Arka Pana w Bieńczykach oraz kościół pw. św. Maksymiliana Kolbe na osiedlu Oświecenia. W świadomości społecznej są one postrzegane nie tylko jako obiekty kultu czy sanktuaria ale – a może przede wszystkim – jako miejsca ważnych, dziejowych wydarzeń, jako miejsca walki z komunistyczną władzą i miejsca zwycięstwa. Dlatego też te stosunkowo młode kościoły nowohuckie mają znaczący wkład w dziedzictwo religijne oraz narodowe Krakowa i budzą zrozumiałe zainteresowanie osób przyjeżdżających do miasta. Elementem przyciągającym turystów są również walory architektoniczne kościołów.

W strukturze przestrzennej Krakowa wyraźnie zaznacza się też dziedzictwo związane z mieszkającą tu przez wieki społecznością żydowską. Do Krakowa ludność żydowska przybyła w XII lub XIII w. Żydowska enklawa na terenie katolickiego Kazimierza zaczęła się kształtować już w XIV w. W 1495 r. po pożarze w mieście, o wzniesienie którego oskarżono Żydów, król Jan Olbracht nakazał im osiedlenie się w północno-zachodniej części Kazimierza przyczyniając się tym samym do powstania miasta żydowskiego (*Oppidum Judeorum*). Z drugiej połowy XV w. pochodzi Stara Synagoga, najstarsza bożnica w Polsce. Obecnie pełni ona funkcję Muzeum Historycznego miasta Krakowa, prezentującego stałą ekspozycję judaiców. Z początkiem XVI w. do Kazimierza napłynęła duża liczba ludności żydowskiej pochodzącej z Czech, Niemiec i krajów południowej Europy (Włochy, Hiszpania, Portugalia), co spowodowało dalszy wykup posiadłości chrześcijańskich w tym rejonie i rozszerzenie osadnictwa żydowskiego. Okres rozkwitu dzielnicy żydowskiej przypadł na II poł. XVI w. i I poł. XVII w. Zbudowano wtedy m.in. synagogi: Remuh (1553 r.), Wysoką (1556-1563), Poppera (Bociana, 1620 r.), Ajzyka (1638 r.) i Kupa (przed I poł. XVII w.) oraz inne budynki będące własnością gminy (szkoła, łaźnia, szpital). Wyski poziom nauczania w jeszywie sprawił, że miasto stało się znanym w całej Europie ośrodkiem wiedzy talmudycznej. Na początku XVII w. podkrakowski Kazimierz był nazywany "świętą gminą nad rzekami Wisłą i Wilgą". W 1800 r. Kazimierz został włączony w granice administracyjne Krakowa.

W 1921 r. w Krakowie mieszkało około 184 tys. osób, z czego ludność żydowska stanowiła ok. 45 tys. osób. W tym okresie w Krakowie istniały dwie gminy żydowskie: krakowska i podgórska, stanowiące czwarte co do wielkości, po Warszawie, Łodzi i Lwowie, skupisko ludności wyznania mojżeszowego w Polsce.

Lata holocaustu oraz powojenna polityka komunistycznych władz polskich spowodowały, że obecnie na Kazimierzu mieszka zaledwie kilkuset Żydów. Bogata niegdyś kultura żydowska przetrwała jedynie w postaci zachowanych obiektów sakralnych

oraz innych obiektów użyteczności publicznej. Zachowało się 9 synagog, w tym dwie pełnią funkcje kultowe. Dzięki podjętemu w latach 70. XX w. projektowi rewitalizacji Kazimierza, po latach zapomnienia, przywraca się tę dzielnicę do życia. Odradzają się też pielgrzymki do grobu Mojżesza Isserlesa, znajdującego się na cmentarzu Remuh. Obecnie Kazimierz stał się miejscem coraz częściej odwiedzanym przez turystów.

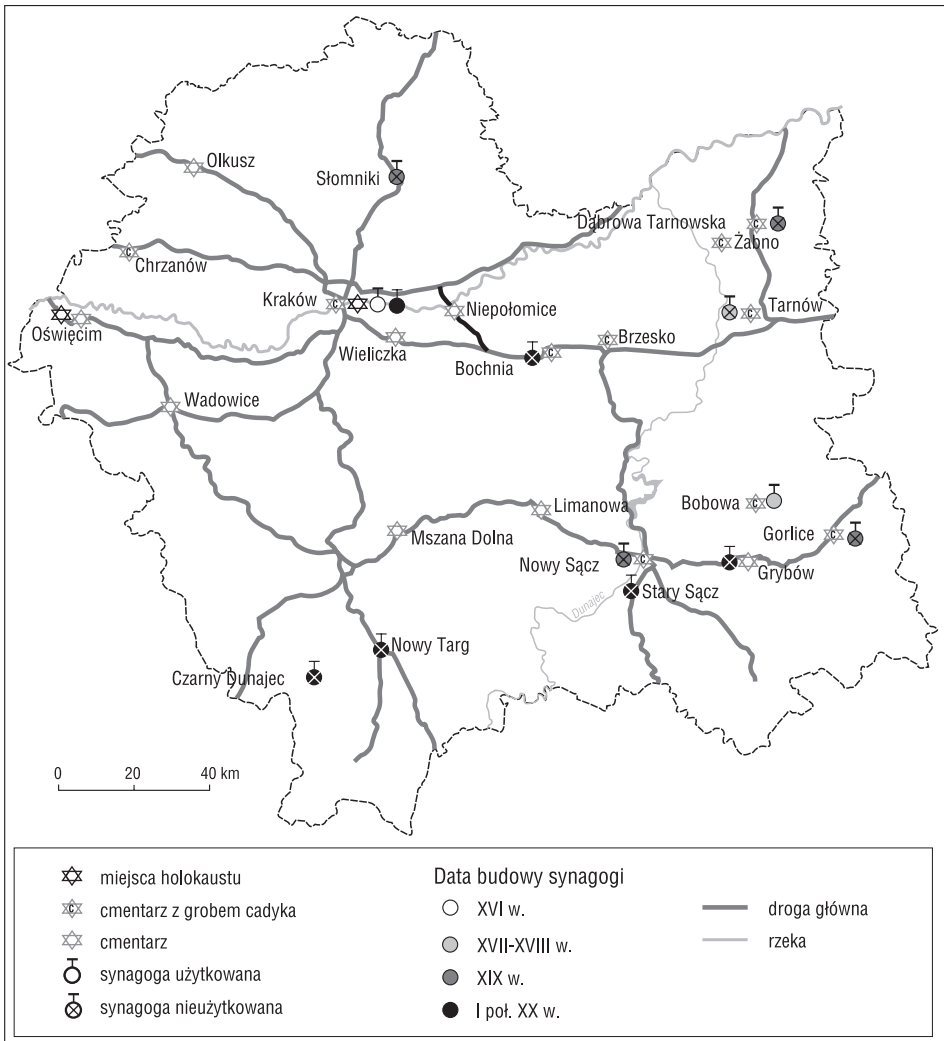
5. Pozakrakowskie dziedzictwo religijne związane ze społecznością żydowską

Poza Krakowem ludność żydowska chętnie osiedlała się również w innych miastach Małopolski. Wzmoczone osadnictwo miało miejsce zwłaszcza w XVI i XVII w. Obecne do dzisiaj dziedzictwo materialne kultury żydowskiej związane jest przede wszystkim z ruchem chasydzkim i znanymi ośrodkami cadyków. Największe zasługi w rozwoju chasydyzmu w zachodniej Galicji miał ród Halberstamów z Nowego Sącza. Jego założycielem był Chaim Halberstam (1793-1876), cadyk sądecki. Synowie Chaima i kolejne pokolenia tego rodu założyły ośrodki chasydzkie w wielu miastach Małopolski, m.in.: w Gorlicach, Chrzanowie, Bobowej i Grybowie. Do drugiej wojny światowej, która spowodowała upadek chasydyzmu w Polsce, dynastia Halberstamów była najpotężniejszą dynastią zachodniej Galicji (Wodziński 1998).

W ostatnich latach odrodziło się pielgrzymowanie chasydów (głównie z USA i Izraela) do Polski, na groby cadyków. Najwięcej przybywa do Nowego Sącza na grób Chaima Halberstama oraz do Bobowej (ohel słynnego cadyka bobowskiego Ben Natana Halberstama). Obserwuje się również rosnące zainteresowanie obiektami kultury żydowskiej ze strony turystów. Wszystko to sprzyja odnowianiu zapomnianych i zaniedbanych przez lata sakralnych obiektów żydowskich (przede wszystkim bożnic i kirkutów) (ryc. 4). Pojawiła się inicjatywa wytyczenia szlaku chasydzkiego, który funkcjonowałby jako szlak turystyczny. W województwie małopolskim znajduje się 11 oheli, w których pochowani są sławni cadycy. Do najbardziej znanych należą cadycy z Nowego Sącza, Bobowej, Grybowa i Gorlic. Chasydzy pielgrzymi przybywają do tych ośrodków głównie w jorcait, święto cadyka, kiedy to jego dusza wraca na ziemię.

W 16. miejscowościach województwa małopolskiego zachowały się budynki dawnych synagog. Bożnice zazwyczaj wznoszono na planie prostokąta, były to budowle raczej skromne, z mało ciekawą bryłą architektoniczną, bowiem polskie przepisy nie pozwalały, aby bożnice były wyższe od stojących w pobliżu kościołów. Nie mogły też posiadać wież ani ozdobnych portali wejściowych. Natomiast ich wnętrza były zazwyczaj bardzo pięknie i bogato wyposażone. Niestety większość z nich została zniszczona przez hitlerowców, rozebrana po wojnie lub zamieniona na obiekty o innym przeznaczeniu (Nowy Targ – kino, Grybów – adaptacja na dom kultury). Obecnie funkcje kultowe pełnią jedynie synagogi w Nowym Sączu i Bobowej.

Nowosądecka synagoga, zwana Domem Natana, jest jedyną w Polsce czynną chasydzką bożnicą prywatną. Wybudował ją chasyd Natan Kriszera na przełomie XIX i XX w. Odnowiona na początku lat 90. XX w. służy jako dom modlitwy dla przyjezdnych.

Ryc. 4. Obiekty związane ze społecznością żydowską w województwie małopolskim

Figure 4. Objects related to the Jewish community, and situated within the Province of Małopolska

Źródło: opracowanie własne.

Synagoga w Bobowej powstała w połowie XVIII w. Podczas okupacji podzieliła los wielu innych bożnic, po wojnie urządzono w niej warsztaty szkolne. Dzięki Żydom z Nowego Jorku związanym z kręgiem cadyków bobowskich została odremontowana i ponownie oddana do sprawowania kultu w 2003 r.

6. Podsumowanie

Dziedzictwo religijne jest pojęciem bardzo szerokim i na pewno zaprezentowany materiał nie wyczerpał całości zagadnień z nim związanych. Między innymi pominięto formy małej architektury (kapliczki, przydrożne figury, krzyże) czy święta o charakterze religijnym. Jednak przedstawiony materiał wydaje się być wystarczająco reprezentatywny do stwierdzenia, iż dziedzictwo religijne może znacząco wpływać i aktywizować turystykę na danym obszarze. Zachowane, liczące często kilka wieków, obiekty sakralne są świadectwem życia danej społeczności, jej historii, upodobań estetycznych i pewnych preferencji etycznych. Wartości uniwersalne, ogólnokulturowe dziedzictwa religijnego decydują o jego atrakcyjności, nie tylko dla pielgrzymów i osób wierzących, ale dla znacznie szerszego kręgu odbiorców. Poznawanie dziedzictwa religijnego różnych społeczności ma jeszcze jeden, nie zawsze dostrzegany walor, uczy szacunku i tolerancji do tego co inne, odmienne, różne od własnej kultury.

Literatura

- Brykowski R., 1994, *Łemkowska architektura cerkiewna*, [w:] J. Czajkowski (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Sanok, 81-114.
- Burchard P., 1990, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej*, Warszawa.
- Buzek J., 1909, *Rozsiedlenie ludności Galicyi według wyznania i języka*, Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych, 21, 2.
- Czajkowski J., 1994, *Cerkwie na Podkarpaciu w XVII do XIX w. (w świetle źródeł archiwalnych)*, [w:] J. Czajkowski (red.), *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Sanok, 9-48.
- Czajkowski J. (red.), 1994, *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, Sanok.
- Gładys B., Górecki J., 2005, *Pielgrzymki chasydów do grobów cadyków we współczesnej Polsce*, *Peregrinus Cracoviensis*, 16, 235-250.
- Jackowski A., 1995, *Rozwój pielgrzymek w Polsce*, [w:] A. Jackowski, A. Witkowska, Z. Jabłoński, I. Sołjan, E. Bilska, *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, Instytut Geografii UJ, Kraków.
- Kornecki M., 1999, *Drewniane kościoły Małopolski*, Kraków.
- Kumor B., 1998, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, 1, Wyd. św. Stanisława MB Archidiecezji Krakowskiej, Kraków.
- Sałaciak A., 1993, *Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce*, Burchard Editio, Warszawa.
- Sołjan I., 2002, *Ośrodki kultu maryjnego w Karpatach Polskich (1772-1992)*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Szablowski J. (red.), 1953, *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, 1. *Województwo krakowskie*, PIW, Warszawa.
- Witkowska A., 1984, *Kulty pątnicze piętnastowiecznego Krakowa. Z badań nad miejską kulturą religijną*, KUL, Lublin.
- Wodziński M., 1998, *Groby cadyków*, TPPW, Wrocław.

Religious heritage as tourism development factor – case study of the Province of Małopolska

Summary

Religion is one of the most basic indicators of civilization and culture. Traces of man's religious activities are visibly mirrored in space. Finding and learning, as well as recognizing and identifying the diversity of the religious heritage can constitute a significant factor stimulating tourism, in the broad sense of the word, to develop, in particular the religious and cultural tourism. The Province of Małopolska is one of the most attractive tourist regions in Poland. Undoubtedly, this fact is to be attributed to the non-nature related values, which are, to a considerable degree, connected with the religious heritage of the region. Over the centuries, this heritage has been developed and shaped by the three religious communities: Roman Catholics who predominated in this region, Greek Catholics, and the Jewish community. Their centuries-old presence is evidenced by many sacred remnants which survived to date: historic churches and monasteries, Orthodox churches, and synagogues. Wooden temples, quite unique on the European scale, represent the particularly high values; among them, there are four wooden churches entered in the UNESCO World Heritage List. They are located in: Dębno, Binarowa, Sękowa, and Lipnica Murowana. They date back to the 15th and 16th century and represent the most beautiful monuments of the wooden Gothic architecture. The most valuable and well preserved Orthodox objects are in Owczary, Powroźnik, and Kwiaton. Those objects are also the oldest Orthodox churches in the Lemkivshchyna (the first half of the 17th century). The particularly important objects of the wooden sacred architecture are comprised by the Małopolski Track of Wooden Architecture (52 Roman Catholic churches and 30 Orthodox churches).

Furthermore, the Province of Małopolska provides a very rich offer for the religious tourism. Within the Province, there are over 100 sanctuaries containing different objects to catch the attention of tourists and to influence them. Sanctuaries showing international significance are top-ranked: God's Mercy Sanctuary in Kraków-Łagiewniki; sanctuary in Kalwaria Zebrzydowska that is the only Polish sanctuary entered in the UNESCO World Heritage List, sanctuary in Wadowice, which is the home town of the Pope John Paul II, and sanctuary in Harmężce.

Kraków, the capital of the Province of Małopolska, has a special position within the entire region. The essence of the contemporary city of Kraków is its enormous, religious and, at the same time, national heritage. Churches and monasteries in Kraków, dating back to the 11th century, are not only the objects of worship, but, very often, outstanding works of the architectural art. Kraków is still an important destination for pilgrims. Besides Łagiewniki, there are more than 20 other sanctuaries; the majority of them are Marian sanctuaries. Many pilgrims arrive in Kraków just because of the person of the Pope John Paul II, the former bishop and cardinal of the Kraków archdiocese. Additionally, tourists show a growing interest in the churches in Nowa Huta, in particular, in the God's Ark Church (Arka Pana) in Bieńczyce, and

in the St. Maximilian Kolbe Church. In the Polish social awareness, those churches appear as the places where important historic events took place including the fight by the Poles against the communist authorities, and the victory over them. The Kraków district of Kazimierz is very popular, too. The survived sacred objects and several public utility objects of the Jews are evidence of the very rich Jewish culture in bygone days. Presently, there are 9 synagogues open to the public, and two of them serve the cult purposes (Remuh and Popper's synagogues).

The Hasidic centres and the Tzaddiks' graves also refer to the Jewish community. Within the entire Province, there are 11 Ohel/tent structures built over the resting place of Tzaddiks, and the most Hasides go on pilgrimage to Nowy Sącz and Bobowa. In the two latter towns, the synagogues are open to the public.

Elżbieta Bilska-Wodecka
Izabela Sołjan
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński
Kraków

